

ABU HAFS KABIR VA MOVAROUNNAHRDAGI ILMIY-MADANIY MUHIT

Isroilov Muhammadjon Ihomjon o'g'li

Imom Buxoriy nomidagi Toshkent

Islom instituti 4-kurs talabasi

Annotatsiya (O'zbekcha)

Ushbu maqola islom tarixining muhim shaxsi Imom Abu Hafs Kabir Buxoriy va uning Movarounnahrda ilmiy-madaniy muhitdagi o'rnini yoritadi. Unda fiqh va hadis ilmlarining tarixi, Somoniylar va Qoraxoniylar davridagi diniy-ma'rifiy muhit, madrasalar faoliyati hamda Abu Hafs Kabirning hanafiylik maktabini yoyishdagi xizmatlari keng yoritilgan. Maqola Movarounnahrda islom ilmlarining taraqqiyotidagi asosiy omillarni tahlil qilishga qaratilgan.

Kalit so'zlar (O'zbekcha)

Abu Hafs Kabir, Movarounnahr, fiqh, hadis, hanafiylik, Somoniylar, Qoraxoniylar, madrasa, islomiy ilm, Buxoro.

التعليق (Arabcha)

تتناول هذه المقالة شخصية الإمام أبي حفص الكبير البخاري ودوره في البيئة العلمية والثقافية في ما وراء النهر. تسلط الضوء على تطور علم الفقه والحديث في ظل الدولة السامانية والقراخانية، ونشاط المدارس الدينية، ومساهمة أبي حفص الكبير في نشر المذهب الحنفي. كما تركز المقالة على العوامل التي ساعدت في ازدهار العلوم الإسلامية في المنطقة.

الكلمات المفتاحية (Arabcha)

أبو حفص الكبير، ما وراء النهر، الفقه، الحديث، المذهب الحنفي، السامانيون، القراخانيون، المدارس، العلوم الإسلامية، بخارى

Annotation (Inglizcha)

This article explores the scholarly and cultural environment of Transoxiana with a focus on Imam Abu Hafs Kabir al-Bukhari. It discusses the development of Islamic jurisprudence and hadith sciences during the Samanid and Qarakhanid periods, the role of madrasas, and Abu Hafs Kabir's contributions to the spread of the Hanafi school. The article aims to analyze key factors that led to the flourishing of Islamic knowledge in the region.

Keywords (Inglizcha)

Abu Hafs Kabir, Transoxiana, fiqh, hadith, Hanafi school, Samanids, Qarakhanids, madrasa, Islamic knowledge, Bukhara

Аннотация (Ruscha)

В статье рассматривается личность имама Абу Хафа Кабира аль-Бухари и его роль в научно-культурной среде Мавераннахра. Описывается развитие наук фикха и хадиса в эпоху Саманидов и Караханидов, деятельность медресе, а также

вклад Абу Хафа Кабира в распространение ханафитского мазхаба. Цель статьи — анализ факторов, способствовавших расцвету исламских наук в регионе.

Ключевые слова (Ruscha)

Абу Хафс Кабир, Мавераннахр, фикх, хадис, ханафитский мазхаб, Саманиды, Караханиды, медресе, исламские науки, Бухара.

Islom dini keng miqyosda tarqalib, turli dinlarga mansub kishilar unga o'tgani, ayrim siyosiy, ijtimoiy va aqidaviy sabablarga ko'ra musulmonlar orasida yuzaga kelgan qarama-qarshiliklar oqibatida, islom muxoliflari tomonidan ko'p soxta hadislar to'qib chiqilib tarqatila boshlandi va bu hodisa ushbu manbadan qat'iy ishonch bilan foydalanishni og'irlashtirdi. Shu vaqtlarda hadislarni chuqurroq o'rganib, tahlil qilish, orasidan to'qima hadislarni chiqarib tashlash va faqatgina sahih hadislardan huquqiy manba sifatida foydalanish zarurati yuzaga keldi. Bunday yondashuv bir tomondan hadisshunoslik ilmi rivojiga sabab bo'lsa, ikkinchi tomondan, yangi huquqiy maktablar (mazhablar)ning yuzaga kelishi uchun zamin yaratib berdi.

Movarounnahrda ko'plab olimlar xalifalikning turli shaharlarida bo'lib, fiqh ilmini o'zlashtirish bilan birga, bu sohada vujudga kelgan turli qarashlarni o'z yurtlariga olib kelishdi. Shunday qilib, hanafiylik mazhabi Movarounnahr hududiga kirib keldi. Movarounnahr hanafiy maktabi va ularning vakillari faoliyati xorijiy va mahalliy tadqiqotchilar tomonidan muayyan darajada o'rganildi¹. Hanafiy mazhabi hijriy II asrdan ko'plab hududlarda o'z nufuzini o'tkaza boshladi va birinchi bosqichda Abbosiylar davlati hududida tarqaldi. Ayrim mamlakatlar, masalan, Iroq, Eron, Movarounnahr, Xuroson va Turkiya hududlarida Abbosiylar, Somoniylar, Qoraxoniylar, G'aznaviylar, Saljuqiylar, Xorazmshohlar, Misrda Ayyubiylar, Mamluklar, Temuriylar, Boburiylar, Shayboniylar davlatlari va Usmoniylar imperiyasi tomonidan rasmiy mazhab sifatida qabul qilinib, ularning keng sohali barcha hududlarida sud ishlari ushbu mazhab asosida olib borilardi².

Somoniylar davrida fiqhning rivoji. Somoniy hukmdorlari ilmga, olimlarga bo'lgan cheksiz hurmati natijasida o'lkada ilm-fan nihoyatda rivojlangan. Zero, Ismoil Somoniy ilmga e'tiborli, olimlarni qadrlaydigan bo'lishi bilan bir qatorda o'z farzand va nabiralari ham shunday xislatli bo'lishga chorlagan. Sulola vakillari agar biror olim vafot etsa, uning janozasida ishtirok etar, janozalarini o'qib qabrga o'z qo'llari bilan qo'yar edilar³. Bu davrda fiqh ilmi yanada gullab-yashnadi. Fiqh talabalarga yoshligidan dars beriladigan asosiy ilmlardan biri bo'lib ulgurgan edi. Hatto yosh bolalar ham fiqh ilmini puxta egallashga va fiqhiy masalalar yechimini izlashga harakat

¹ Lobar Asrorova. Abu Hafs Kabir Buxoriy va hanafiy fiqh. Ikkinchi nashr. – Toshkent: O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi, 2021. – B. 87.

² O'sha manba. – B. 88.

³ Lobar Asrorova. Abu Hafs Kabir Buxoriy va hanafiy fiqh. Ikkinchi nashr. – Toshkent: O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi, 2021. – B. 92.

qilishar edi. Yoqutiy o‘zining “Talxisul osor” nomli kitobida keltirishicha, Ibn Sino hanafiy mazhabida fatvo berganida o‘n ikki yoshda bo‘lgan⁴.

Somoniylarda sud ishlari shariat qonun-qoidalariga asoslangan edi. Sud ishlari qozilik devoni tomonidan boshqarilgan. Sud jarayoni qozikalon, qozilar, muftiy va raislar tarafidan amalga oshirilgan. Og‘ir jinoyat qilganlar o‘limga yoki uzoq muddat qamoq jazosiga mahkum etilgan⁵.

Somoniylar davrida ilm-fan rivoji yuqori cho‘qqiga chiqdi. Turli xil maktablar, madrasalar faoliyati kundan-kunga ortib bordi. Quyida somoniylar davrida faoliyat yuritgan masjid va madrasalar haqida ba’zi ma’lumotlarni keltirib o‘tamiz: Madrasalarning paydo bo‘lishi o‘qitishda yangi usullarning vujudga kelishi bilan uzviy bog‘liq. VIII-IX asrlarda talabalar, asosan, masjidlarda o‘qitilar, ularda musulmon dini aqidalari, islomiy ilmlar bilan bir qatorda, aniq fanlar ham o‘qitilar edi. Talabalarga o‘qitish jarayonida aytib turilgan, ular yozganlar. Bu "imlo" usuli deb yuritilgan. Qutayba ibn Muslim (rohimahulloh) buxoroliklarning imkon qadar aksariyatini juma namozida ishtirok etishlariga e’tibor bergan. Bu odatda islom dini ta’limotlari, dars va irshodlarini o‘z ichiga olgan xutbani tinglash uchun qilingan sa’y-harakat edi⁶.

Qutayba (rohimahulloh) namozga kelgan har bir kishiga ikki dirhamdan bergan. Keyinchalik Movarounnahr masjidlari talaba va mudarrislarga dars beradigan olimlar bilan to‘la bo‘lgan⁷. Olimlar faqat diniy ilmlar bilan cheklanib qolmagan. Manbalarda keltirilishicha, Qozi Abdurazzoq Buxoriy mahallasi masjidida tibbiyot va riyoziyotdan ham dars bergan⁸.

O‘sha davrda Ismoil Somoniy ko‘plab madrasalar qurdirgan bo‘lib, uning davrida barcha madrasalarning soni Islom sharqidagi madrasalardan ko‘p edi⁹. Bu madrasalarda fiqh, din, lug‘at ilmlari, matematika va hisob kabi fanlardan dars berilgan. Madrasalarga talabalar ilm olishlarida yordam bo‘lishi uchun vaqf va hadyalar berib turilgan. Shunday madrasalardan biri Imom Abu Hafs Kabir (rohimahulloh)ning madrasasi ham Movarounnahr va qo‘shni davlatlar orasida hanafiy fiqhini yoyishda katta rol o‘ynagan¹⁰. Imom Abu Hafs Kabir va u zotning madrasasi tog‘risida kelgusida so‘z yuritamiz. Bu o‘rinda esa o‘sha davrdagi mavjud vaziyat va muhitni to‘liqroq tushunishimiz uchun u yerda hukmronlik qilgan sulolalarni qisqacha tanishtirib o‘tamiz.

Yuqorida bayon qilganimiz Somoniy davridan keyin Qoraxoniylar davlat

⁴ Yoqutiy. Talxis al-osor. Qo‘lyozma. – B. 36.

⁵ Lobar Asrorova. Abu Hafs Kabir Buxoriy va hanafiy fiqhi. Ikkinchi nashr. – Toshkent: O‘zbekiston xalqaro islom akademiyasi, 2021. – B. 93.

⁶ O‘sha manba. – B. 95.

⁷ Muhiddin Abdulqodir ibn Muhammad. Al-Javohir al-mudiyya. – Hijr: Hijr littob’ati van-nashr, 2007. – J. III. – B. 315.

⁸ Zahiriddin Bayhaqiy. Tarix hukamo al-islam. – Dimashq: Maktabatut taroqqiy, 1946. – B. 131.

⁹ Vamberi A. Buxoro tarixi. Nashrga tayyorlovchi: Sirojiddin Ahmad. – Toshkent: G‘ofur G‘ulom, 1990. – B. 109.

¹⁰ Lobar Asrorova. Abu Hafs Kabir Buxoriy va hanafiy fiqhi. Ikkinchi nashr. – Toshkent: O‘zbekiston xalqaro islom akademiyasi, 2021. – B. 97.

hokimiyatiga kelishadi. Ularning hukmronlik yillari 999-1212 yillarga to'g'ri keladi. Qoraxoniylar davrida Movarounnahrda katta o'zgarishlar yuz berdi. Yangi-yangi yirik shaharlar barpo etildi (O'zgan, Koson). Shahar aholisi mamlakat ijtimoiy hayotida faol ishtirok eta boshladi.

Qoraxoniylar hukmdorlarining siyosiy jihatdan qo'llab-quvvatlashi natijasida o'lkada ko'plab faqihlar faoliyat yuritdi. Jumladan, bu davrda uch yuzga yaqin faqih fiqh ilmining ham nazariy, ham amaliy jihatlari bilan shug'ullanganligi, shuningdek, yigirmadan ortiq fatvolar majmuasi, uch yuz ellikdan ortiq fiqhiy asarlar yaratilib ularning 98 foizi hanafiy fiqhiga oid ekanligi qayd etilgan¹¹. Movarounnahrda fiqhning rivoji uchun yana bir omil qoraxoniylar hukmdorlarining fiqh - islom huquqi va qonunlariga qiziqishi hamda huquqiy normalarning amaliy hayotga tatbiq etilishi edi.

Qoraxoniylar davlati hukmdorlari, ayniqsa, Ibrohim Mahmud Tamg'ochxon diyonatli kishi bo'lib, faqihlar fatvosini olmaguncha hech bir jinoyatchini jazolamas, molu mulkini musodara qilmas edi. Muhammad Avfiy (rohimahulloh) "Lubobul albob"da keltirishicha, Ibrohim Mahmud Tamg'ochxon diniy olimlarga izzat va hurmat ko'rsatib islom qonun-qoidalariga jiddiy rioya etar ekan. U xalq tinchligini saqlash, molu mulklarining daxlsizligini himoya qilishga katta e'tibor qaratib, jinoyatchilarni shafqatsizlik bilan jazolar ekan. Bir vaqt bezorilar Samarqand darvozasi devoriga "Biz piyoz kabimiz, boshimizni har qancha kessangiz ham yana o'sib chiqaveramiz", deb yozib ketganda, voqeadan xabar topgan Tamg'ochxon o'sha joyga "Men ham dehqon kabi siz qayerdan bosh ko'tarsangiz o'sha yerdan tag-tugingiz bilan qo'porib tashlayman", deb yozdirib qo'ygan ekan. Birgina shu rivoyat bilan o'sha davrda fiqh ilmi va uning asosi bo'lgan islom qonun-qoidalari nechog'lik ahamiyat kasb etgani, qolaversa, davlat siyosatida muhim o'rin egallaganligiga ishora qiladi¹².

Abu Hafs Kabir (rohimahulloh). Abu Hanifa (rohimahulloh) asos solgan hanafiylik mazhabi boshqa o'lkalar singari Movarounnahrda ham yetib kelgan edi. Birinchilardan bo'lib hanafiy mazhabini Movarounnahrda olib kelgan zot Muhammad ibn Hasan Shayboniy (rohimahulloh)ning shogirdi Abu Hafs Ahmad ibn Hafs Kabir Buxoriy (rohimahulloh)dir. U zot Buxoroda fiqh maktabiga asos soldi. To'liq ismi Ahmad ibn Hafs ibn Zibriqon ibn Abdulloh ibn Buxoriy. Dastlabki ilmlarni o'z yurtida egallaydi, so'ngra Bag'dodga borib, u yerda Abu Hanifa (rohimahulloh)ning shogirdlaridan ko'plari bilan uchrashadi, ulardan Muhammad ibn Hasan (rohimahulloh)ning ilmiy majlislarida bir necha yil dars oladi. Imom Muhammadning "Mabsut" kitobini ko'chiradi. U Imom Muhammaddan keyin eng kuchli, eng ishonchli, eng taqvodor faqih hisoblangan¹³. Bunga dalil sifatida quyidagi rivoyatni keltirish

¹¹ Juzjoniyy. Islom huquqshunosligi, hanafiy mazhabi va O'rta Osiyo faqihlari. – Toshkent: G'afur G'ulom, 2002. – B. 180.

¹² Lobar Asrorova. Abu Hafs Kabir Buxoriy va hanafiy fiqhi. Ikkinchi nashr. – Toshkent: O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi, 2021. – B. 99.

¹³ O'sha manba. – B. 118.

mumkin: Abu Hafs (rohimahulloh) bilan birga Imom Muhammaddan tahsil olgan Abu Sulaymon Juzjoni (rohimahulloh)ning ta'kidlashicha: "Ustozim Imom Muhammad ibn Hasan Shayboniydan: "Agar siz vafot etsangiz ilmni kimdan olaylik?", deya so'radim. Shunda ustozim: "Hech kim mendan ilmni Abu Hafs Buxoriychalik ololmagan", dedilar¹⁴.

Abdulloh ibn Muhammad Sibazmuniy (rohimahulloh) Abu Hafs (rohimahulloh) haqida quyidagi rivoyatni keltiradi: "Aflah ibn Muhammad Imom Abu Yusufning majlisida bo'lgan, undan "amoliy"ni yozib olgan, Ahmad ibn Hafs esa Aflah bilan majlisda Abu Yusufning huzuriga borishdan oldin birga bo'lgan. Ahmad ibn Hafs Abu Yusufni umri oxirlagan bir davrda uchratdi. Keyin Imom Muhammadga borib, uning darslarini eshitdi va uning huzurida fiqhni o'rgandi¹⁵. Demak, Abu Hafs (rohimahulloh) Imom Abu Hanifaning mumtoz shogirdlari sanalgan Imom Muhammad va oz muddat bo'lsa-da, Imom Abu Yusufning ham majlisida bo'lgan. Shamsiddin Zahabiy (rohimahulloh)ning xabar berishicha, Vaki' ibn Jarroh, Abu Usomalar ham uning ustozlari bo'lishgan¹⁶.

Aytish joizki, Movarounnahrda fiqhning rivojlanishida Abu Yusufdan ko'ra Imom Muhammadning qarashlari ko'proq ta'sir ko'rsatgan. Ilm olib o'z yurtiga qaytgan Ahmad ibn Hafs shu tariqa hanafiy mazhabi ta'limotini birinchi bo'lib Movarounnahrda olib kelgan shaxs sifatida tanildi¹⁷. Shuning uchun Yoqutiy: "Buxoro faqihlar akademiyasi va fozillar makonidir, Buxorodan ko'ra ilm ahliga hurmati kuchliroq shahar ahlini ko'rmaganman", deya e'tirof etadi¹⁸.

Abu Hafs Kabir nafaqat fiqh sohasida samarali ijod qilgan, balki u hadis va kalom ilmlarining ham yetuk bilimdoni sanaladi. VIII-X asrlarda Movarounnahr, Xuroson, Iroq va boshqa mintaqalardan yetishib chiqqan hanafiy muhaddislari va faqihlarining faoliyatlari haqida Abdulloh Sibazmuniy o'zining "Kashful osor" asarida qimmatli ma'lumotlar keltirgan. Jumladan, asarda Abu Hafs Kabir va uning avlodlari Buxorodan chiqqan ilk hanafiy muhaddislari qatorida zikr etilgan¹⁹.

Sharqshunos A.B. Xolidov va bir necha tadqiqotchilar Movarounnahr hamda Xurosonda xalifalik davrida ilk bora madrasalar barpo etilganini zikr etib, birinchi madrasa Buxorodagi "Forjak" madrasasi degan fikrni olg'a suradilar²⁰. Abu Bakr Muhammad Narshaxiy o'zining "Tarixi Buxoro" asarida 326/937 yili Buxoroda sodir

¹⁴ Ahmad ibn Mahmud. Mozoroti Buxoro. Qo'lyozma. – B. 9. Mazkur kitob hoshiyasida yozilishicha, ushbu rivoyat Xoja Muhammad Porsoning "Fasl al-xitob" asari hoshiyasida ham kotib tomonidan qayd etilgan.

¹⁵ Lobar Asrorova. Abu Hafs Kabir Buxoriy va hanafiy fiqh. Ikkinchi nashr. – Toshkent: O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi, 2021. – B. 118.

¹⁶ Shamsiddin Zahabiy. Siyar a'lam al-nubala. – Bayrut: darul-fikr, 2021. – J. XIX. – B. 138.

¹⁷ Обидов Д. К вопросу становления Мавераннахрского течения ханафитской школы права. – Душанбе: Ирфон, 2008. С. 165.

¹⁸ Yoqutiy. Talxis al-osor. Qo'lyozma. – B. 54.

¹⁹ Lobar Asrorova. Abu Hafs Kabir Buxoriy va hanafiy fiqh. Ikkinchi nashr. – Toshkent: O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi, 2021. – B. 119.

²⁰ Халидов А.Б. Арабские рукописи и арабская рукописная традиция. – Москва: Наука, 1985. – С. 186.

bo'lgan yong'indan Forjak madrasasi ham zarar ko'rganini qayd etib o'tadi²¹. Keyinchalik madrasa qayta tiklanadi. Mog'ullar davrida yashagan va mashhur "Javomiul hikoya" asarining muallifi Ibn Avfiy (rohimahulloh) mazkur madrasada mudarris Mas'ud Imomzoda qo'li ostida ta'lim olgani ushbu madrasaning mog'ullar davrida ham faoliyat yuritganini ko'rsatadi²².

Abu Hafs Kabir madrasasi. Abu Hafs Buxoroda ilmiy va diniy bilimlar rivojiga katta hissa qo'shgan madrasaga asos solgan²³. Bu o'z zamonasida mashhur madrasalardan sanalib, hozirgi "Poyi Kalon" mavzesida joylashgan. Narshaxiyning ma'lumotiga ko'ra, Abu Hafs Kabir bomdod namozidan keyin talabalarga dars bergan²⁴. U zot ko'plab shogirdlarni tarbiyalab, kamolga yetkazdi: Abu Abdulloh Muhammad ibn Ahmad ibn Hafs (Abu Hafs Sag'ir), Abu Ja'far Rizvon ibn Salim Badokoriy, Abul Hasan Muqotil ibn Said Baydariy, Muhammad ibn Hotam Subizug'ukiy, Abu Zahhok Fazl ibn Hasson Sutikaniy, Horis ibn Abul Vafo Buxoriy, Dovud Sharg'iy, Abu Said Sulaymon ibn Dovud Sharg'iylar²⁵, shular jumlasidan²⁶.

Abu Solih Toyiyb ibn Muqotil Xunomatiy, Abu Hasan ibn Tolib G'ishatiylar undan rivoyat qilishgan. Abdulkarim Sam'oniyy "Ansob" nomli asarida keltirishicha, Abu Hafsning shogirdlari Xarajir degan qishloqda ko'p bo'lgan²⁷. U zot tufayli Buxoro shahri hanafiylikning muhim markazlaridan biriga aylandi. Abu Hafs Kabir doim shogirdlariga shunday nasihat qilar edi: "Qur'onni ko'p o'qinglar. Chunki Qur'on mus'haf va qalblardan tez ketadi"²⁸.

Tarixchi A.Vamberi o'zining "Tarixi Buxoro" nomli asarida Imom Abu Hafs Kabir Buxoriyning madrasasi islom olamining turli o'lkalaridagi olimlar va talabalarning orzu qilgan madrasasi bo'lganini ta'kidlagan²⁹.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Lobar Asrorova. Abu Hafs Kabir Buxoriy va hanafiy fiqhi. Ikkinchi nashr. – Toshkent: O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi, 2021.
2. Yoqutiy. Talxis al-osor. Qo'lyozma.
3. Muhiddin Abdulqodir ibn Muhammad. Al-Javohir al-mudiyya. – Hijr: Hijr littob'ati van-nashr, 2007. – J. III.

²¹ Abu Bakr Muhammad ibn Ja'far Narshaxiy. Buxoro tarixi. Fors-tojik tilidan tarjima A.Rasulevniki. – Toshkent: Fan, 1966. – B. 84.

²² Lobar Asrorova. Abu Hafs Kabir Buxoriy va hanafiy fiqhi. Ikkinchi nashr. – Toshkent: O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi, 2021. – B. 121.

²³ Неъматов Н. Государство Саманидов: таджики в IX - X. Душанбе: Ирфон, 1989. С. 122.

²⁴ Lobar Asrorova. Abu Hafs Kabir Buxoriy va hanafiy fiqhi. Ikkinchi nashr. – Toshkent: O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi, 2021. – B. 122.

²⁵ Sam'oniyy. Nasabnoma. – Toshkent: Hilol-nashr, 2017. – B. 7,9,16,19.

²⁶ Shamsiddin Zahabiy. Siyar a'lami an-nubala. – Bayrut: darul-fikr, 2021. – J. XII. – B. 617-618.

²⁷ Sam'oniyy. Nasabnoma. – Toshkent: Hilol-nashr, 2017. – B. 13.

²⁸ Lobar Asrorova. Abu Hafs Kabir Buxoriy va hanafiy fiqhi. Ikkinchi nashr. – Toshkent: O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi, 2021. – B. 122.

²⁹ Vamberi A. Buxoro tarixi. Nashrga tayyorlovchi: Sirojiddin Ahmad. – Toshkent: G'ofur G'ulom, 1990. – B. 105-106.

4. Zahiriddin Bayhaqiy. Tarix hukamo al-islam. – Dimashq: Maktabatut taroqqiy, 1946.
5. Vamberi A. Buxoro tarixi. Nashrga tayyorlovchi: Sirojiddin Ahmad. – Toshkent: Gʻofur Gʻulom, 1990. – B. 109.
6. Juzjoni. Islom huquqshunosligi, hanafiy mazhabi va Oʻrta Osiyo faqihlari. – Toshkent: Gʻafur Gʻulom, 2002.
7. Ahmad ibn Mahmud. Mozoroti Buxoro. Qoʻlyozma. Mazkur kitob hoshiyasida yozilishicha, ushbu rivoyat Xoja Muhammad Porsoning “Fasl al-xitob” asari hoshiyasida ham kotib tomonidan qayd etilgan.
8. Shamsiddin Zahabiy. Siyar aʼlami an-nubala. – Bayrut: darul-fikr, 2021. – J. XIX.
9. Обидов Д. К вопросу становления Мавераннахрского течения ханафитской школы права. – Душанбе: Ирфон, 2008.
10. Халидов А.Б. Арабские рукописи и арабская рукописная традиция. – Москва: Наука, 1985.
11. Abu Bakr Muhammad ibn Jaʼfar Narshaxiy. Buxoro tarixi. Fors-tojik tilidan tarjima A.Rasulevniki. – Toshkent: Fan, 1966.
12. Нейматов Н. Государство Саманидов: таджики в IX - X. Душанбе: Ирфон, 1989.
13. Samʼoniy. Nasabnoma. – Toshkent: Hilol-nashr, 2017.